

MACIEJ WOŹNY
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Historii
ORCID: [0000-0002-4345-0082](https://orcid.org/0000-0002-4345-0082)

PROBLEM GRANIC TRZYNASTOWIECZNYCH KASZTELANII GÓRNOŚLĄSKICH NA PRZYKŁADZIE KSIĘSTWA OPOLSKIEGO. PRÓBA BILANSU

THE PROBLEM OF BORDERS OF 13TH-CENTURY UPPER SILESIAN CASTELLANIES ON AN EXAMPLE OF THE DUCHY OF OPOLE. A SUMMARY ATTEMPT

ABSTRACT: The article aims to summarize the research on the problem of borders of the castellanies within the Duchy of Opole at the end of the 13th conducted so far. The author presents the most important conclusions stemming from the discussion in historiography, and analyzes which of the attempts and methods of outlining these borders have been proven false. The previous research supports the opinion that in light of the current state of knowledge on sources, these borders cannot be precisely established.

KEYWORDS: castellany, territorial division, Duchy of Opole, *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, historiography

1. Wstęp

Tematyka średniowiecznych kasztelanii jest dyskutowana od wielu lat¹. Jednym z poruszanych zagadnień jest problem granic tych jednostek terytorialnych.

¹ Zestawienie literatury zob. Antoni Gąsiorowski, *Kasztelania*, [w:] *Słownik Starożytności Słowińskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, t. 2: F–K, Wrocław 1965, s. 390; Franciszek Dąbrowski, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa 2007, s. 7–11. Podsumowanie badań nad wielkopolskimi kasztelaniami zob. Maciej Przybył, *Kasztelanie XII i XIII wieku w Wielkopolsce – problemy, stan i perspektywy badań*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo*,

Początkowo główny model badań polegał na metodzie retrospektywnej, za którą opowiedzieli się przede wszystkim Zygmunt Wojciechowski² i Stanisław Arnold³. Badacze starali się w ten sposób przedstawić rozsiedlenie plemion, a rekonstrukcja granic kasztelanii (na podstawie lepiej znanych podziałów późnośredniowiecznych, wspartych podziałami kościelnymi) była krokiem do osiągnięcia głównego celu. Przeciwno tej metodzie opowiedział się Kazimierz Tymieniecki⁴. Dla późniejszych badań punktem wyjścia były jednak przede wszystkim ustalenia S. Arnolda.

Nawiązując do jego badań, historycy – także badający poszczególne kasztelanie – zgadzają się, że zasięg obszarów kasztelanii powinno ustalać się na podstawie bezpośrednich informacji źródłowych. Jednak wobec szczupłości danych poszczególni badacze postulują wspieranie się metodami pomocniczymi. Do takich należą analiza środowiska geograficznego (naturalne przeszkody utrudniające komunikację mogły stanowić granicę jednostek administracyjnych)⁵, rozwój osadnictwa⁶, metoda retrospektywna (uznawanie znanych granic późnośredniowiecznych jednostek administracyjnych – np. powiatów – za identyczne z granicami kasztelanii)⁷ oraz założenie tożsamości granic kasztelanii z granicami diecezji bądź też archidiaconatów i dekanatów⁸. Pomimo znajdowania przekazów podważających poszczególne metody pomocnicze, przeważnie stosuje się je celem, nawet hipotetycznego,

gospodarka, ideologia, red. Krystian Chrzan, Krzysztof Czaplą, Sławomir Moździoch, Wrocław–Głogów 2014, s. 401–431.

² Zygmunt Wojciechowski, *Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce Piastowskiej*, Lwów 1924 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, t. 8, z. 3); *idem*, *Ustrój polityczny Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1933, s. 609–615, 672–679.

³ Stanisław Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *idem*, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 257–258, 317, 319, 325.

⁴ Kazimierz Tymieniecki, *Spoleczeństwo Słowian lechickich. (Ród i plemię)*, Lwów 1928 (Lwowska Biblioteka Sławistyczna, t. 6), s. 220–226.

⁵ Zenon Guldon, Jan Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 (Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, seria C, nr 15), s. 61–62.

⁶ Gąsiorowski, *Kasztelania*, s. 388.

⁷ Kazimierz Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, Poznań 1960 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. 18, z. 4).

⁸ Stanisław Marian Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „*Slavia Antiqua*”, 18 (1971), s. 146–147, 167–168. Jednak autor wskazuje na pewne odchylenia granic archidiaconatów względem granic politycznych. Podobne różnice widać względem ziemi krakowskiej i diecezji krakowskiej, zob. Marta Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarze, indeksy*, red. Henryk Rutkowski, oprac. Krzysztof Chłapowski [et al.], Warszawa 2008, s. 37–41.

określenia granic kasztelanii. W ten sposób Zenon Guldon i Jan Powierski przedstawili niemal wszystkie granice kasztelanii na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej⁹. W podobny sposób Kazimierz Ślaski zarysował podziały Pomorza¹⁰.

Szeroko rozumianą metodę retrospektywną skrytykował Karol Buczek, wskazując na błędy powstające przy łączeniu różnych jednostek administracyjnych (zarówno świeckich, jak i kościelnych) z okresu aż po XV w.¹¹ Znacząca jest konkluzja tego badacza, który stwierdził, „że lepiej jest wiedzieć o przeszłości mniej, ale dobrze, niż dużo, ale byle jak i całkiem źle”¹². Mimo tych uwag Małgorzata Kowalczyk starała się ustalić granice kasztelanii raciąskiej, stwierdzając jednak, że będą one jedynie hipotetyczne¹³. Istotne uwagi wniósł Antoni Gąsiorowski w pracach zarówno dotyczących kasztelanii i kasztelanów, jak i późnośredniowiecznych powiatów. Odnośnie do granic kasztelanii doszedł on do wniosku, że nie jest możliwe ich dokładne nakreślenie, gdyż można mówić tylko o strefie wpływów danego grodu. Jego zdaniem, spośród metod pomocniczych użyteczna może być tylko obserwacja rozwoju osadnictwa, natomiast metoda retrogresywna zawodzi, gdyż powstałe w XIV w. powiaty nie były prostym zamiennikiem upadających kasztelanii, lecz kształtowały się samoistnie, na co wpływ mogły mieć stosunki własnościowe¹⁴. Historyk ten zwrócił także uwagę, że metodami pomocniczymi przedstawiono nawet granice

⁹ Guldon, Powierski, *Podziały*, s. 84 (autorzy wsparli się podziałami na dekanaty), s. 99, 102 (historycy znaleźli różnice między dekanatami a kasztelaniami), s. 118, 126 (wskazanie różnic między powiatami a podziałami kościelnymi), s. 62, 124 (wykazanie, że niekiedy rzeka odgrywała tylko orientacyjną rolę granicy z odchyleniami na drugim brzegu), s. 130 („różnice te nie przekreślały tezy, że w ogólniejszych zarysach granice powiatu, parafii i zapewne kasztelanii były zbliżone”).

¹⁰ Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza*.

¹¹ Karol Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 35, (1970), 3–4, s. 137–157.

¹² *Ibidem*, s. 157.

¹³ Małgorzata Kowalczyk, *Granice XIII-wiecznej kasztelanii raciąskiej na Pomorzu Wschodnim*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, 8 (1987), s. 97–110. Autorka uznała, że „przy odtwarzaniu przypuszczalnych granic kasztelanii pomorskich wykorzystywano w miarę możliwości bezpośrednie dane źródłowe dotyczące przynależności administracyjnej i politycznej poszczególnych miejscowości, zasięgi terytorialne parafii, nazwy osad w nadaniach posiadłości duchownych czy świeckich oraz zasięgi późniejszych jednostek administracyjnych kościelnych i państwowych” (*ibidem*, s. 99). Jednak z uwagi na ubóstwo źródeł przyjęła ona w swoich badaniach metodę retrogresywną (*ibidem*, s. 100).

¹⁴ Antoni Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. 21, z. 2), s. 43–94; *idem*, „Districtus” w *Wielkopolsce początków XIV wieku. (Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej)*, „Roczniki Historyczne”, 32 (1966), s. 185. Podobne uwagi także w innej pracy tego autora, zob. *idem*, *Uwagi o mniejszych kasztelaniami wielkopolskich XIII–XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 19 (1967), 1, s. 71–84.

kasztelanii, która nigdy nie istniała¹⁵. Znaczny wpływ wydarzeń politycznych na granice kasztelanii łódzkiej zauważył Andrzej Wędzki¹⁶. Potwierdził to także Stanisław Marian Zajączkowski, dostrzegając pewne odchylenia pomiędzy granicami archidiakonatów i kasztelanii¹⁷. Droga postulowaną przez A. Gąsiorowskiego poszedł Marcin Hlebionek. Rekonstruuąc granice kasztelanii czarnkowskiej, stwierdził, że precyzyjnych granic nie można odtworzyć, a jedynie strefy wpływów. W badaniach posłużył się metodą pomocniczą – zasięgiem osadnictwa – i nakreślił maksymalny zasięg tej jednostki administracyjnej¹⁸.

Ostatni nurt badań problemu granic okręgów grodowych jest związany z eksploracjami archeologicznymi. Ich wyniki, dotyczące rozwoju osadnictwa, są zestawiane z danymi źródłowymi. W ten sposób Mieczysław Brust ustalił granice kilku kasztelanii z obszaru Wielkopolski¹⁹. Metoda ta nie budzi – na razie – kontrowersji, aczkolwiek może być skuteczna tylko przy założeniu, że kasztelanie były tożsame z wczesnośredniowiecznymi okręgami grodowymi. Kwestia ewentualnej tożsamości trzynastowiecznych kasztelanii z wcześniejszą organizacją grodową wydaje się kluczowa. O ile dawniej historycy dość zgodnie uznawali to za pewnik, o tyle po opublikowanej pod koniec ubiegłego wieku pracy Sławomira Gawlasa jest to zależność hipotetyczna, jeśli nie wątpliwa. Badacz ten doszedł bowiem do wniosku, że książęta dzielnicowi wzorowali się na nowych rozwiązaniach administracyjnych stosowanych na ziemiach niemieckich i po ich zapożyczeniu zaczęli je wdrażać u siebie, przekształcając przestarzały system grodowy na nowy, kasztelański. W ostatnich pracach dotyczących kasztelanii śląskich punktem wyjścia dalszych badań jest właśnie hipoteza warszawskiego historyka²⁰. Zatem w niniejszym artykule termin kasztelania będą odnosił do jednostek

¹⁵ *Idem*, *Uwagi o mniejszych kasztelaniach*, s. 74, przyp. 20. Problem dotyczy kasztelanii czechowskiej, lokalizowanej w zupełnie innym miejscu, niż faktycznie się ona znajdowała, co gruntuje wyjaśnił Władysław Pałucki, zob. *idem*, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, *passim*.

¹⁶ Andrzej Wędzki, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, „*Slavia Antiqua*”, 13 (1966), s. 1–141.

¹⁷ Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic*, s. 123–170.

¹⁸ Marcin Hlebionek, *Kasztelania czarnkowska*, Czarnków 2006, s. 11–23.

¹⁹ Mieczysław Brust, *Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich. (Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego)*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 34 (1986), 1, s. 13–24 (w tej pracy badania archeologiczne dostarczyły tylko niewielkiego materiału); *idem*, *Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego kasztelanii radzimskiej*, „*Studia Lednickie*”, 9 (2008), s. 41–59.

²⁰ Marcin Pauk, Ewa Wółkiewicz, *Struktury administracyjne Śląska jako czynnik spójności prawnoustrojowej (XII–XV w.)*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*”, 67 (2012), 4, s. 56–61; Krzysztof Fokt, *Organizacja grodowa a grodowo-kasztelańska na przykładzie Śląska*, „*Historia Slavorum Occidentis*”, 2019, 2 (21), s. 96–115.

administracyjnych funkcjonujących w XIII w., które z całą pewnością możemy określić jako kasztelanie.

2. Badania nad granicami śląskich kasztelanii

2.1. Czy można określić granice kasztelanii?

W latach 80. minionego wieku Marek Cetwiński w pracy o rycerstwie śląskim dokonał zestawienia niemal wszystkich źródłowo poświadczonych kasztelanów do końca XIII stulecia²¹, co stało się dla niego podstawą do opublikowania kilka lat później artykułu dotyczącego kasztelanów i kasztelanii śląskich w XIII i XIV w.²² Badacz ten wyraził pogląd o ich nieterytorialności i wydzierżawianiu kasztelanii, przyjmując, że te ostatnie „oznaczały w praktyce prawo do czerpania dochodów” na utrzymanie zamków. Zwrócił ponadto uwagę na rzadkie przebywanie kasztelanów w powierzonych im grodach, gdyż z listy świadków książących dokumentów wynikało, że często przemieszczali się oni wraz z władcą. Jego artykuł spotkał się z szybką ripostą Tomasza Jurka, który podkreślił nieuprawnione łączenie przez wrocławskiego badacza wieloznacznych terminów *castellanus*, *castellania*, *castellatura*. Recenzent zwrócił również uwagę na statyczne ujęcie problemu przez M. Cetwińskiego, który przenosił warunki schyłku funkcjonowania kasztelanii na cały okres XIII w. Poznański historyk rzekome zaniki funkcjonowania kasztelanii widział we fragmentaryczności źródeł oraz często spotykanej praktyce pomijania tytułów urzędniczych w dokumentach²³.

Także Jerzy Rajman, badając kasztelanie górnośląskie, doszedł do innych niż M. Cetwiński wniosków²⁴. Zauważył on, że kasztelanowie przeważnie pojawiali się przy księciu podczas ważnych wydarzeń, np. wieców. Ponadto historyk ten wykazał, że kasztelanie górnośląskie miały terytorialny charakter, co stwarzało

²¹ Marek Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Pochodzenie – gospodarka – polityka*, Wrocław 1980 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, nr 210); *idem*, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, nr 229).

²² *Idem*, *Kasztelanowie i kasztelanie na Śląsku w XIII i XIV wieku*, [w:] *Studia z dziejów średniowiecza polskiego i powszechnego*, red. Waclaw Korta, Wrocław 1989 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 979, Historia LXIX, Wrocław 1989, ss. 140, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 45 (1990), 4, s. 553–559 (recenzja artykułu M. Cetwińskiego na s. 553–555).

²³ Tomasz Jurek, [rec.] *Studia z dziejów średniowiecza polskiego i powszechnego. Acta Universitatis Wratislaviensis. No. 979, Historia LXIX, Wrocław 1989, ss. 140*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 45 (1990), 4, s. 553–559 (recenzja artykułu M. Cetwińskiego na s. 553–555).

²⁴ Jerzy Rajman, *Kasztelanie górnośląskie w XIII stuleciu. Z problematyki elity władzy i tzw. terytorialności grodów kasztelańskich*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, 21 (1996), s. 21–39.

problemy z ustaleniem ich granic. Rajman, analizując źródła pochodzące z XIII w., znalazł łącznie 25 wzmianek pozwalających określić, jakie miejscowości należały do poszczególnych kasztelanii. Przy tak skromnym wyniku zrozumiała jest jego konkluzja, że wyznaczenie ich granic jest niemożliwe²⁵.

Dyskusja z końca XX w. jest dobrze widoczna w biografii księcia opolskiego Władysława I autorstwa Wojciecha Dominiaka²⁶. Zwrócił on uwagę na zanik niektórych kasztelanii (kozielskiej i toszeckiej), o czym świadczył brak informacji źródłowych o osobach je dzierżących²⁷. W swoich wnioskach badacz ten oparł się na konkluzji M. Cetwińskiego, który uznał, że przerwy w funkcjonowaniu poszczególnych kasztelanii były typowe dla Śląska. Uzasadniał to tym, że w latach, w których nie pojawiają się kasztelanowie, same okręgi nie były wydzierżawiane rycerzom. W tym miejscu warto powrócić do głównej tezy tego historyka: kasztelanie nie pełniły funkcji administracyjnej, bo kasztelanowie często towarzyszyli książętom zamiast przebywać w kasztelaniami; jeśli kasztelania nie była wydzierżawiana, to zniknęła ze źródeł nieraz na długie lata²⁸. Problem w tym, że badając w ten sposób zagadnienie terytorialności kasztelanii, wynik zawsze będzie negatywny. Jest to spowodowane tym, że niemal wszystkie informacje o kasztelanach czerpiemy z listy świadków. Zatem, przykładowo, za rządów Władysława I opolskiego kasztelan Koźła pojawia się tylko w dokumentach wystawionych między 1243 a 1247 r. Skoro został w tym czasie aż trzykrotnie odnotowany, wynikałoby stąd, że stale przebywał u boku księcia i nie pełnił funkcji administracyjnych. Natomiast brak tegoż kasztelana na dokumentach z okresu 1257–1280 miałby świadczyć o zaniku samej kasztelanii kozielskiej, bo w tym okresie nikt jej nie wydzierżawił. Czyżby więc zarówno obecność kasztelana na dokumentach,

²⁵ *Ibidem*, s. 32.

²⁶ Wojciech Dominiak, *Ostatni władca Górnego Śląska. Władysław I, pan na Opolu i Raciborzu (1225–1281)*, Racibórz 2009. W tym miejscu warto pokazać, jak sprzeczne twierdzenia dotyczące problemu kasztelanii są prezentowane w nowszej literaturze. W. Dominiak stwierdził za M. Cetwińskim, że „kasztelanowie nie przebywali stale w ośrodkach kasztelańskich, za to często spotykamy ich w otoczeniu władcy, przez co niewątpliwie stanowili bezpośrednie otoczenie książąt śląskich w XIII wieku” (*ibidem*, s. 75). Natomiast dwie strony dalej autor, opierając się na artykule J. Rajmana, napisał: „kasztelanowie nie towarzyszyli stale księciu, lecz pojawiali się sytuacjach ważnych, strategicznych dla państwa, służąc swoją radą przy okazji wieców, na których rozstrzygano sprawy najwyższej rangi państwowej” (*ibidem*, s. 77). Różnica tych zdań jest widoczna. Co więcej, w dalszej części pracy badacz ten opisuje dokładnie granice poszczególnych kasztelanii przede wszystkim na podstawie prac Jerzego Horwata (*ibidem*, s. 77–91).

²⁷ *Ibidem*, s. 96–97.

²⁸ Cetwiński, *Kasztelanowie*, s. 8.

jak i jego absencja miały potwierdzać brak terytorialności kasztelanii? Otóż wydaje się, że częstotliwość udziału kasztelanów na listach świadków należy interpretować inaczej. Właśnie ich brak na książących aktach w dłuższych okresach wskazuje na administracyjne kompetencje tych urzędników. Nie poświadczali oni przez wiele lat dyplomów, bo jako osoby administrujące poszczególne jednostki terytorialne nie podróżowali razem z księciem²⁹. Jak zatem odnieść się do zauważonych przez M. Cetwińskiego przypadków odpłatnego przekazywania kasztelanii? Na tak sformułowane pytanie częściowo odpowiedział już on sam, stwierdzając, że „kasztelanie w XIII i XIV w. oznaczałyby w praktyce, **w pewnych przynajmniej wypadkach** [podkreślenie moje – M. W.], nabycie za gotówkę praw do pobierania przez jakiś czas dochodów należnych normalnie księciu”³⁰. W tym zdaniu widoczna jest drobna, ale istotna różnica w stosunku do wniosków zawartych na końcu jego artykułu: „kasztelanie XIII w. oznaczały w praktyce prawo do czerpania dochodów normalnie należnych księciu”³¹. Nic nie stoi na przeszkodzie w założeniu, że w pewnych przypadkach książęta przekazywali za opłatą dochody z jakichś terytoriów. Nie oznacza to bynajmniej, że można przenieść te jednostkowe przypadki na wszystkie kasztelanie. Ponadto sam Cetwiński podał, że wspomniane przekazywanie kasztelanii rycerzom dotyczyło tzw. kasztelanii nieterytorialnych, biskupich, a także kluczy majątkowych³². W tym miejscu powinien nasunąć się od razu wniosek, że nie należy przenosić zasad dotyczących takich obszarów na typowe kasztelanie.

2.2. Granice a środowisko naturalne

Próby określania granic kasztelanii na Śląsku szły podobnymi drogami jak w skali całych ziem polskich. Rekonstrukcję granicy kasztelanii w oparciu o środowisko naturalne przeprowadził Heinrich Schuch³³. Podsumowaniem niemieckich badań z okresu przed II wojną światową była praca Hermanna Uhtenwoldta, w której autor określał granice plemion śląskich, przyjmując opieranie się na granicach

²⁹ Inaczej tę sprawę widzi K. Fokt, który uznał, że kasztelanowie dużo czasu spędzali we własnych majątkach bądź przy księciu, zob. , *Organizacja grodowa*, s. 109–110.

³⁰ Cetwiński, *Kasztelanowie*, s. 14.

³¹ *Ibidem*, s. 19.

³² *Ibidem*, s. 6–7.

³³ H[einrich] Schuch, *Die Kastellanei Sandewalde und ihre Germanisierung, eine ortsgeschichtliche Studie im Kreis Guhrau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 14 (1879), 2, s. 494–496.

naturalnych (lasy i rzeki). Natomiast odnośnie do podziałów na kasztelanie nie pokusił się on o dokładne określenie ich podziałów. Po wojnie rolę warunków naturalnych podtrzymywał Walter Kuhn³⁴. Na gruncie polskim dużą wagę do wpływu warunków środowiskowych na kształtowanie się granic jednostek terytorialnych przykłada archeolog Sławomir Moździoch. Rekonstrukcję granicy kasztelanii opolskiej przeprowadził on na podstawie tej metody oraz toponomastyki. Interesujące są wyniki tak przyjętych kryteriów badań. Otóż kasztelania opolska miałyby się opierać na południowym zachodzie o miejscowości Ścinawa (tu autor miał wątpliwości, czy kompleks osadniczy wokół tej osady włączyć do analizowanej kasztelanii) oraz Strzeleczyki. Na południowym wschodzie obszar tej jednostki terytorialnej kończyłyby się przed Strzelcami³⁵. Tak określone granice nie pokrywają się z żadnymi innymi rekonstrukcjami historyków, jak również ze znanymi z późnego średniowiecza podziałami wewnętrznymi ziemi opolskiej. Późniejsze księstwo strzeleckie byłoby wcześniej podzielone między dwie kasztelanie. Strzeleczyki w późnym średniowieczu należały do okręgu głogóweckiego, a sam Głogówek – zdaniem S. Moździocha – pierwotnie miał podlegać kasztelanii kozielskiej. Jak widać, brak przesłanek, które pozwoliłyby uprawdopodobnić, że zrekonstruowana przez archeologa granica kasztelanii opolskiej faktycznie tak przebiegała.

Dobrym przykładem pokazującym, jaką rolę w wytyczaniu granic odgrywały warunki naturalne, jest dokument Kazimierza Wielkiego z 1341 r.³⁶ Określono w nim przebieg granicy między ówczesnym dystryktem olsztyńskim (należącym do Polski) a dystryktem lublinieckim (położonym w księstwie strzeleckim). Co prawda nie ma tu już mowy o kasztelaniami, ale w XIII w. był to obszar należący do jednej z górnośląskich kasztelanii, początkowo – być może – opolskiej, później – przypuszczalnie – oleskiej. Cały jej opis gruntownie omówił Karol Nabiałek³⁷. Podział przebiegał wzdłuż lasów i rzeczki, ale w dokumencie podano także jako punkty graniczne dwa

³⁴ Walter Kuhn, *Kastellaneigrenzen und Zehntgrenzen in Schlesien*, [w:] *idem*, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte. Eine Aufsatzsammlung*, Sigmaringen 1984 (Quellen und Darstellungen zur Schlesienschen Geschichte, Bd. 23), s. 38–39.

³⁵ Sławomir Moździoch, *Kasztelania opolska na tle wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Opole. Gród, miasto, stolica regionu. Materiały z sesji popularyzacyjnej zorganizowanej w Opolu 28 maja 1993 roku*, red. wyd. Urszula Zajączkowska, oprac. red. Elżbieta Dworzak, Bernadeta Warchał, Opole 2002, s. 21–42.

³⁶ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, Wrocław 1975, nr 2530.

³⁷ Karol Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012, s. 130–133.

kopce. Jeszcze mniejsze znaczenie miały warunki naturalne w opisie granicy podziału księstwa niemodlińskiego w 1383 r. Znaczna część tej granicy została opisana poprzez wymienienie miejscowości nadgranicznych bądź obiektów (młyn)³⁸.

Podsumowując kwestię wpływu warunków naturalnych na kształtowanie się podziałów terytorialnych, można stwierdzić, że jeżeli w pobliżu strefy nadgranicznej znajdowały się jakieś rzeki, rzeczki lub lasy, to mogły one stanowić punkt rozdzielający jednostki administracyjne. Natomiast tak ogólna konstatacja nie przybliżyła do rekonstrukcji dawnych granic, bo nie zawsze wiadomo, gdzie kończyła się strefa wpływów danej kasztelanii i mogło się zdarzyć, że na styku dwóch jednostek nie było żadnych przeszkód naturalnych.

2.3. Metoda retrospektywna

Rekonstruowanie granic kasztelanii na podstawie późnośredniowiecznych podziałów w skali Polski omówiłem na początku artykułu. Jeśli początkowo często korzystano z tej metody, to została ona z czasem zweryfikowana negatywnie. Na gruncie śląskim skrytykował ją W. Kuhn³⁹. Z polskich badaczy krytyczny był wobec niej Marian Józef Ptak⁴⁰. Zastosował ją natomiast Idzi Panic, który granice poszczególnych górnośląskich kasztelanii przedstawił w pracy o osadnictwie na tym terenie, a granicom kasztelanii bytomskiej poświęcił osobny artykuł⁴¹. Podstawą do włączenia przez niego poszczególnych osad do danej jednostki terytorialnej były informacje zaczerpnięte z dokumentów pochodzących z całego okresu średniowiecza⁴².

³⁸ *Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in Auszügen Mitgetheilt*, hrsg. von Wilhelm Wattenbach, Colmar Grünhagen, Breslau 1865 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 6), nr 17.

³⁹ Kuhn, *Kastellaneigrenzen*, s. 13.

⁴⁰ Marian Józef Ptak, „Weichbild” w strukturze terytorialnej Śląska, [w:] *Podziały terytorialne Polski: przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały konferencji historyków prawa w Karpaczu (29 IX–1 XI 1997)*, red. Piotr Jurek, Wrocław 1997, 5–11; Dominik Nowakowski, *Od kasztelanii do weichbildu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu: pomiędzy innowacją a tradycją*, red. Sławomir Moździoch, Wrocław 2009 (Spotkania Bytomskie, 6), s. 263–278.

⁴¹ Idzi Panic, *Granice kasztelanii bytomskiej w wiekach średnich*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. Jan Drabina, Bytom 1991 (Magazyn Bytomski, t. 8), s. 25–35; *idem*, *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*, Katowice 1992. W drugiej z tych prac brakuje jasnego uzasadnienia przyjętych zasad stosowania podziałów, co podsumował J. Rajman, stwierdzając, że „autor, na podstawie sobie tylko znanych kryteriów, nakreślił granice wczesnośredniowiecznych kasztelanii górnośląskich”, zob. Rajman *Kasztelanie górnośląskie*, s. 36, przyp. 5. Zob. także recenzję pracy Panica, *idem*, [rec.] *I. Panic, Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu, Katowice 1992*, s. 195, „Kwartalnik Historyczny”, 101 (1994), s. 175–177.

⁴² Panic, *Granice kasztelanii*, s. 26.

Zapewne wynikało to ze stanu zachowania trzynastowiecznych źródeł, na podstawie których nie można było rozgraniczyć ówczesnych kasztelanii.

Metoda ta, na co wcześniej zwracali już uwagę badacze, jest zawodna. W przypadku księstwa opolskiego w okresie XIV i XV w. widać szereg zmian granic jednostek terytorialnych. Wiadomo choćby, że w 1369 r. wieś Ligota Paszka (dzisiejsza Ligota Prószkowska) leżała w okręgu niemodlińskim⁴³, natomiast w 1403 r. była częścią okręgu opolskiego⁴⁴. Również wieś Dąbrowa w 1396 r. należała do okręgu niemodlińskiego⁴⁵, zaś w 1449 r. – do okręgu opolskiego⁴⁶. Oprócz tych wiosek także miasto Skorogoszcz znalazło się w XV w. w innym niż wcześniej okręgu⁴⁷. Zmiany są widoczne również w XIV w. na granicy księstwa strzeleckiego, o czym niżej.

Na szkodliwość przekładania danych z różnych okresów celem odtworzenia wcześniejszego zasięgu poszczególnych kasztelanii zwrócili uwagę m.in. A. Wędzki i A. Gąsiorowski, wskazując z kolei, że w procesie kształtowania się granic dużą rolę odgrywały wydarzenia polityczne⁴⁸.

2.4. Podziały kościelne a granice kasztelanii

Metoda polegająca na odnoszeniu administracyjnych granic kościelnych do granic świeckich była często stosowana do różnych kasztelanii na obszarze państwa polskiego. Analogicznie postępowano w badaniach nad kasztelaniami górnośląskimi. Granice tych ostatnich za tożsame z granicami archiprezbiteratów uznał

⁴³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), Rep. 4f, nr 29c, 29d.

⁴⁴ *Ibidem*, Rep. 4f, nr 29e.

⁴⁵ *Registrum St. Wenceslai*, nr 81.

⁴⁶ APWr., Rep 135, nr 101 (regest zaginionego dokumentu o sygnaturze Rep. 107, nr 145).

⁴⁷ *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566 i 1567*, oprac. i przygot. do druku Roman Heck, Józef Leszczyński, Wrocław 1956, s. 117–118. W 1328 r. książę niemodliński przekazał klasztorowi w Czarnowasach Wąwelnio w zamian za Skorogoszcz, zob. *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, hrsg. von Wilhelm Wattenbach, Breslau 1857 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 1), nr 31. Szerzej zob. Maciej Woźny, *Podziały księstwa niemodlińskiego na okręgi do początku XV wieku*, [w:] *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idziewi Panicowi*, red. Jerzy Sperka, Katowice–Bielsko-Biała 2019, s. 201–203.

⁴⁸ Wędzki, *Rozwój osadnictwa*, s. 74–89; Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelanach*, s. 73–84. Dlatego słuszna jest asekuracyjna wypowiedź Rajmana, że „znany ze źródeł z 1276, 1337 i następnym dystrykt siewierski musi przeto odpowiadać w ogólnym zarysie granicom kasztelanii siewierskiej”, zob. Jerzy Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998 (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, nr 245), s. 70. Rodzi się jednak pytanie, czy przynależność administracyjną zmieniła np. jedna wieś czy kilkanaście (krakowski badacz stwierdził, że „ziemię siewierską wykrawano częściami z księstwa bytomskiego”, zob. *ibidem*).

Johannes Chrząszcz⁴⁹. Walter Kuhn doszedł do wniosku, że może to dotyczyć obszarów dziesięcinnych z uwagi na „der Starken Traditionskraft kirchlicher Einrichtungen lange genug in Kraft blieben, um ihren Niederschlag im späteren Aufzeichnungen zu finden”⁵⁰.

Do tej metody powrócił Jerzy Horwat, przy czym podstawą do określenia granic kasztelanii był dla niego *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*⁵¹. Księga składała się z czterech części, z których jedna – *Registrum Wyasdense* – obejmowała obszar Górnego Śląska. Zestawiono w niej osady, jakie były zobowiązane do świadczeń na rzecz biskupstwa wrocławskiego. Zostały one uszeregowane w grupy leżące wokół poszczególnych miejscowości stanowiących centra osadnicze. Dla Horwata owe zespoły to nic innego jak przedstawienie jednostek administracji kościelnej, których granice miały pokrywać się z kasztelaniami. Odbiciem późniejszych podziałów trzynastowiecznych kasztelanii miały być dlań archiprezbiteraty, najdokładniej przedstawione w spisie poboru świętopietrza z 1447 r. (podano w nim parafie pogrupowane w archiprezbiteraty)⁵². Jednak badacz ten nie podał żadnych argumentów źródłowych na potwierdzenie tego założenia, jak również nie podjął się skonfrontowania znanych spisów podziałów kościelnych (wspomniany wcześniej spis poboru świętopietrza z 1447 r.) z danymi zawartymi w *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*. Z tego powodu J. Rajman i I. Panic⁵³ wskazywali na poszczególne informacje przeczące tożsamości podziałów zawartych w *Księdze uposażeń* z granicami archiprezbiteratów, jak również z podziałem na kasztelanie.

⁴⁹ Johannes Chrząszcz, *Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Kreises Tost–Gleiwitz*, Peiskretscham 1927, s. 249–250.

⁵⁰ Kuhn, *Kastellaneigrenzen*, s. 13. W. Kuhn twierdził także, że granice powinny opierać się o przeszkody naturalne, np. rzeki (*ibidem*, s. 38–39).

⁵¹ *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, hrsg. von Hermann Markgraf, Johann Wilhelm Schulte, Breslau 1889 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 14); Jerzy Horwat, *Podział kasztelanii toszeckiej na początku XIV w.*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11/12 (1997), s. 39; *idem*, *Podział księstwa opolsko-raciborskiego na kasztelanie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna, Historia”, 7 (1998), s. 119–130. Horwat nie był pierwszym badaczem, który opierał się na *Liber foundationis*. Na podstawie podanych w tym źródle „dystryktów” granice kasztelanii określał także Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 394–401.

⁵² *Die Rechnung über den Peterspfennig im Archidiaconat Oppeln 1447*, hrsg. von Hermann Markgraf [mit eine Anhang von Wilhelm Schulte], „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 27 (1893), s. 356–403.

⁵³ Rajman, *Pogranicze śląsko-malopolskie*, s. 59; Idzi Panic, *Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 15 (2000), 1, s. 13–40; *idem*, „Iste sunt ville circa...”. *Z badań nad Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, „Wiekie Stare i Nowe”, 2 (2001), s. 52–62.

W tym miejscu warto uzupełnić ich wnioski. W tabeli 1 zestawiam kasztelanie i archidiecezje istniejące według J. Horwata w XIII w. z informacją, jak w *Registrum Wyasdense* nazwane są zespoły osadnicze.

Tabela 1. Zestawienie terytoriów podanych w *Registrum Wyasdense* z kasztelaniami oraz archidiecezjami zrekonstruowanymi przez J. Horwata.

Nazwa w <i>Registrum Wyasdense</i>	Kasztelania według J. Horwata	Archidiecezja według J. Horwata
Ujazd	tereny biskupstwa wrocławskiego	ujejski
Strzelce, Toszek, Ujazd	toszecka	toszecki
Pyskowice, Zbrosławice	toszecka	pyskowicki
Gliwice	gliwicka	gliwicki
Opole, Niemodlin, Krapkowice	opolska	niemodliński (z wyjątkiem Opola)
Olesno, Lubliniec	oleska	oleski
Ścinawa, Biała	białska	białski
Głogówek, Koźle	kozielska	kozielski
Racibórz	raciborska	raciborski
Rybnik, Żory, Wodzisław	?	żorski
Żory, Wodzisław	?	żorski
Cieszyn	cieszyńska	cieszyński

Powinno się zwrócić uwagę na powtórzenia miejscowości. Ujazd raz jest podany samodzielnie, innym razem wraz ze Strzelcami i z Toszkiem. Dwa razy wymieniono również Żory i Wodzisław. Poza tym, zdaniem J. Horwata, tereny wokół Strzelca, Toszka i Ujazdu miały tworzyć wraz z terenami wokół Pyskowic i Zbrosławic jedną kasztelanię, z której później wydzielono teren wokół Strzelca. Problem w tym, że w momencie kiedy powstawał *Registrum Wyasdense* (początek XIV w.), Strzelce i Toszek należały do różnych księstw, odpowiednio opolskiego i bytomskiego. Tak samo sytuacja wygląda w przypadku Głogówka i Koźła (odpowiednio należących do księstw opolskiego i bytomskiego). Zatem należy zadać pytanie, dlaczego w spisie są podane razem? Badacz tłumaczy to tym, że rejestr powstał około 1280 r. i odpowiadał ówczesnym podziałom. Problem w tym, że

datowanie źródła, ale i cała koncepcja J. Horwata, oparte są tylko na przypuszczeniach⁵⁴. Samo dzieło powstało zresztą między 1303 a 1306 r.⁵⁵

Warto jeszcze przyjrzeć się rozbieżnościom obszarów „okręgów” zawartych w *Liber fundationis* z archiprezbiteratami (na podstawie spisu poboru świętopietrza z 1447 r.), co zaprezentowałem w tabeli 2 (używam w niej nazw „kasztelanii” zgodnie z teorią J. Horwata).

Tabela 2. Rozbieżności między obszarami terytoriów podanych w *Registrum Wyasdense* a archiprezbiteratami.

Miejscowość	Registrum Wyasdense	Archiprezbiterat
Biskupice	okręg ujejski	dekanat bytomski
Chechło	kasztelania strzelecka	ujejski
Jamka	kasztelania bialska	niemodliński
Kotórz	kasztelania opolska	oleski
Krapkowice	kasztelania opolska	głogówecki
Otmęt	kasztelania opolska	głogówecki
Rogów Opolski	kasztelania opolska	głogówecki
Rudno	kasztelania gliwicka	ujejski
Rudziniec	kasztelania gliwicka	ujejski
Zabrze	okręg ujejski	gliwicki

Jak widać, różnic jest całkiem sporo. Zresztą już I. Panic zwrócił uwagę na różną liczbę archiprezbiteratów i kasztelanii⁵⁶. Najbardziej skrajny przykład rozbieżności lokalizacji miejscowości w ramach poszczególnych jednostek podziału terytorialnego dotyczy Krapkowic. Zgodnie z *Registrum Wyasdense* należałoby umieścić je w kasztelanii niemodlińskiej bądź opolskiej, parafia należała do archiprezbiteratu głogóweckiego, a po śmierci Bolka I miasto znalazło się w księstwie

⁵⁴ W tym miejscu zacytuję jeszcze jedno stwierdzenie tego autora odnośnie do „rekonstrukcji granicy” między kasztelaniami bytomską a raciborską: „dalszy przebieg granicy wytyczony został w oparciu o wizytację diecezji wrocławskiej w 1679 r. Stan ten odpowiadał zapewne podziałowi Opolszczyzny w 1281/1282 r. Oparcie się na zestawieniach opłat świętopietrza z początków XIV w. jest niewskazane, gdyż podział na dekanaty we wschodniej części diecezji wrocławskiej nie był w pełni przeprowadzony”, zob. Jerzy Horwat, *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.*, Gliwice 1993, s. 35–36, przyp. 40. Tu należałoby postawić pytanie: skoro na początku XIV w. nie był w pełni przeprowadzony podział na dekanaty, to dlaczego *Księga uposażeń* – spisana zdaniem tego autora w 1280 r. – miałyby odzwierciedlać właśnie podział na dekanaty?

⁵⁵ Jaroslav Bakala, *Registrum Wyasdense – otázka datace*, „Časopis Slezského Muzea, série B: Vědy historické”, 38 (1989), 3, s. 217–224.

⁵⁶ Panic, „Iste sunt ville circa...”, s. 60–61.

strzeleckim. Stąd wniosek, że podział na archiprezbiteraty, a tym bardziej zestawienia osad zawarte w *Registrum Wyasdense* nie mogą być podstawą do określenia granic kasztelanii.

W tym miejscu należy zwrócić również uwagę na dobra biskupstwa wrocławskiego na terenie Górnego Śląska. Pośród historyków panuje nieraz przekonanie, że ze względów organizacyjnych biskupstwu przekazywano całe kasztelanie⁵⁷. Na badanym terenie rzecz przedstawia się zgoła inaczej. Już w XII w. biskupstwo wrocławskie posiadało tereny wokół Ujazdu, a wkrótce także niedaleko Bytomia, gdzie powstały Biskupice i inne wsie. Te dwa ujazdy zostały podporządkowane urzędnikowi w Ujeździe⁵⁸. Teren wokół tej osady wcześniej należał najprawdopodobniej do kasztelanii kozielskiej, natomiast drugi obszar w późniejszym czasie był określany jako leżący w ziemi bytomskiej, ale kościelnie był podzielony między biskupstwa wrocławskie (Zabrze, Zaborze, Ruda) i krakowskie (Biskupice). Powstanie tego terytorium biskupstwa wrocławskiego stworzyło pewien problem Bogdanowi Klochowi. Opisując organizację parafialną na terenie Górnego Śląska przynależnego do diecezji wrocławskiej w okresie średniowiecza, zauważył on obecność Biskupic w *Registrum Wyasdense*. To z kolei skłoniło go do wniosku, że wieś ta znajdowała się wówczas na terenie śląskiego biskupstwa. Jednak od XIV w. osada ta była stale wymieniana pośród wsi biskupstwa krakowskiego. Badacz ten uznał, że Biskupice mogły początkowo być związane z diecezją wrocławską⁵⁹. Wyjaśnienie tego problemu jest jednak proste. *Registrum Wyasdense* rozpoczyna spis miejscowości zarządzanych przez prokuratora ujejskiego⁶⁰. Oznacza to, że mogły się tam także znaleźć wsie leżące poza diecezją, ale administracyjnie i skarbowo podporządkowane biskupiemu urzędnikowi. Kloch w różnych miejscach swej pracy starał się sprawdzić, czy podziały kościelne były podobne do świeckich,

⁵⁷ Karol Buczek, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 77 (1970), 1, s. 26. O kasztelaniami biskupich, zob. Karol Modzelewski, *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. II. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 71 (1980), 3, s. 449–480.

⁵⁸ Antoni Barciak, *Posiadłości biskupów wrocławskich w księstwie opolskim do początków XIV w. Przykład Ujazdu*, [w:] *Tysiąclecie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*, red. *idem*, Katowice 2000, s. 66–74.

⁵⁹ Bogdan Kloch, *Najstarsze parafie Górnego Śląska. (Średniowieczna organizacja parafialna Górnego Śląska w diecezji wrocławskiej)*, Racibórz [2008], s. 110–111.

⁶⁰ „Istud est registrum procuracie Wyasdensis”, zob. *Liber foundationis*, s. 91–93; Barciak, *Posiadłości biskupów wrocławskich*, s. 72–73.

dostrzegając związki między nimi⁶¹. Jednak materiał źródłowy wyraźnie przedstawia różnice między tymi podziałami, co prezentuję w tabeli 3.

Tabela 3. Różnice pomiędzy podziałami na księstwa i przypuszczalne kasztelanie a archidiecezje.

Miejscowość	Księstwo/przypuszczalna kasztelania	Archidiecezja
Bojszów	bytomskie/ziemia sośnicowicka	ujejski
Centawa	bytomskie/ toszecka	strzelecki
Czechło	strzeleckie/strzelecka	ujejski
Krapkowice	strzeleckie/strzelecka	głogówecki
Leśnica	strzeleckie/strzelecka	ujejski
Łącza	bytomskie/ziemia sośnicowicka	ujejski
Otmęt	strzeleckie/strzelecka	głogówecki
Raszowa	bytomskie/ziemia sławęcicka	ujejski
Rogów	strzeleckie/strzelecka	głogówecki
Rudno	bytomskie/ziemia sośnicowicka	ujejski
Rudziniec	bytomskie/ziemia sośnicowicka	ujejski
Zabrze	okręg ujejski	gliwicki
Zalesie	strzeleckie/strzelecka	ujejski

Widać więc, że co najmniej 13 parafii zostało inaczej przyporządkowanych do archidiecezji, niż wskazywało jej położenie w obrębie danego księstwa. Zwolennicy koncepcji tożsamości podziałów kościelnych i politycznych mogliby teoretycznie uznać, że archidiecezja ujejski obejmowała także znane z drugiej połowy XIV w. ziemie sośnicowicką i sławęcicką. Jednak Stare Koźle, które na

⁶¹ „Należy podkreślić, że zachodzą pewne zależności pomiędzy podziałem politycznym a kościelnym [...] czy tym samym granica archidiecezji nie była odbiciem zasięgu władzy Alberta, księcia opolskiego na Strzelcach? [...] Również utworzenie siedziby archidiecezji w Koźlu zdaje się mieć wyraźne związki z podziałami politycznymi” (Kloch, *Najstarsze parafie*, s. 50); „sądźmy, że nie tylko polityczne podziały miały wpływ na kształt organizacji archidiecezji. Widać to bardzo wyraźnie na przykładzie Gliwic i Żor [...]. Porównując w obu przypadkach listy miejscowości w ramach terytoriów (okręgów) opisanych w *Registrum Wyasdense*, można zauważyć, że pokrywają się z wykazami świętopietrza z 1447 r.” (*ibidem*, s. 51). Choć w następnej swej pracy autor ten zauważył różnice południowych granic księstwa strzeleckiego i archidiecezji w Strzelcach (*idem*, *Rozwój struktur organizacyjnych Kościoła w księstwie opolskim w XIV wieku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, 13 (2013), s. 133–134), to jednak w konkluzji uznał, że trzynastowieczne księstwo opolskie niemal idealnie pokrywało się z granicami archidiecezji (*ibidem*, s. 141).

pewno leżało w ziemi sławięcickiej⁶², kościelnie związane było z archidiecezją wrocławską i krakowską.

Warto również przyjrzeć się problemowi rekonstrukcji przebiegu zachodniej granicy kasztelanii bytomskiej, jest ona wszak traktowana jako dawna granica dzielnic śląskiej i krakowskiej. Utożsamia się ją z granicą biskupstwa wrocławskiego i krakowskiego. Dlatego po włączeniu Bytomia i Oświęcimia do księstwa Mieszka raciborskiego północną część pozyskanego terytorium uznaje się za kasztelanię bytomską. Z tego m.in. powodu do tej jednostki administracyjnej włącza się rejon Woźnik i Lubszy. Tymczasem, jak zauważył J. Rajman, w XIV w. obie miejscowości nie były związane z księstwem bytomskim (i zarazem kasztelanią bytomską), tylko z księstwem strzeleckim (okręg lubliniecki)⁶³.

2.5. Nowożytne urbarze a granice kasztelanii

Pod koniec ubiegłego wieku J. Rajman ponownie pochylił się nad problemem granic kasztelanii. Uznał on, że w rekonstrukcji zasięgu trzynastowiecznych kasztelanii mogą być pomocne nowożytne urbarze. Za ich pomocą określił przynależność Bujakowa, Chudowa, Makoszów, Paniówek i Rybnej do kasztelanii bytomskiej⁶⁴. Odnośnie do północnej granicy kasztelanii opolskiej stwierdził: „możemy spróbować orientacyjnie odtworzyć zasięg ziemi opolskiej w XIII wieku poprzez wytyczenie linii między dobrami zamku opolskiego a zamku w Oleśnie”⁶⁵. Czy jednak aby na pewno urbarze z XVI w. mogą być pomocne w odtwarzaniu granic administracyjnych z XIII i początku XIV w.? Dowodem popierającym tę tezę była dla J. Rajmana informacja zawarta w urbarzu opolskim z 1532 r., że wieś Sowczyce, leżąca na południowy wschód od Olesna, należała do dóbr opolskich⁶⁶. Jednak jest to niefortunna pomyłka krakowskiego badacza. W urbarzu z 1533 r. pojawia się osada Sowczyce. Przed nią omówione są Gosławice i Zakrzów. Przy opisie informacji o powinnościach pańszczyźnianych sowczyckich chłopów zapisano, że powinni pracować na pustkach

⁶² *Registrum St. Wenceslai*, nr 210.

⁶³ Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie*, s. 67–71. O innych możliwych różnicach między granicą kasztelanii bytomskiej a podziałem jej terytorium między biskupstwa wrocławskie i krakowskie, zob. Sławomir Witkowski, *Kasztelania bytomska w średniowieczu. Zarys problematyki. (Początki kasztelanii, dzieje polityczne, granice)*, Sosnowiec 2009, s. 59.

⁶⁴ Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie*, s. 68–69.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 80, przyp. 108. Zob. APWr., Rep. 35, nr 151 (I 51a), k. 54v. Wieś wymieniona za Gosławicami (*ibidem*, k. 47).

przy wsiach Gosławice bądź Zakrzów⁶⁷. Również na podstawie późniejszego urbarza z 1566 r. wiadomo, że Sowczyce leżały nieopodal Gosławic (obecnie część Opola), w sąsiedztwie Zbicka (6 km na wschód od Gosławic) i Łędzin (6,5 km na wschód od Gosławic). Wszystkie trzy wsie zostały opuszczone, a ich teren zalano, by stworzyć duży staw⁶⁸. Ponadto wydawcy wyraźnie zaznaczyli, że ów staw nosił nazwę Kalisz i został zlikwidowany w XIX w., a Sowczyce, zatopione w 1560 r., znajdowały się nieopodal dzisiejszej wsi Zawada (5 km na północny wschód od Gosławic), która prawdopodobnie powstała na niezatopionej części Sowczyc⁶⁹. Owe Sowczyce pierwszy raz zostały wymienione w dokumencie biskupa wrocławskiego z 1295 r.⁷⁰ Podano w nim m.in., że wikariusz z Chrzaszczyc ma prowadzić posługę duszpasterską dla parafian ze wsi Chrzastowice, Dębie, Dobre Łędziny, Groszowice, Kotórz, Luboszyce, Łubiany, Nowa Wieś, Sowczyce, Węgry i Zbicko. W *Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego* z początku XIV w. Sowczyce zostały także zlokalizowane nieopodal Gosławic⁷¹. Zatem Sowczyce wymieniane w urbarzach opolskich nie leżały koło Olesna i nie powinny służyć jako dowód przydatności szesnastowiecznych spisów dóbr zamkowych do określania granic kasztelanii z XIII–XIV w.

Warto zauważyć, że niektóre wsie przynależne w średniowieczu do jednego ośrodka administracyjnego w urbarzach przypisane są do innego. Mokry Daniec w latach 1350–1354 należał do okręgu strzeleckiego⁷², tak jak Raszowa w 1353 r.⁷³ Natomiast w urbarzu z 1532 r. obie osady wchodziły w skład dóbr opolskich⁷⁴. Poza tym kilka wsi zaliczanych w XVI w. do opolskich dóbr zamkowych wcześniej należało, co omówiłem już wyżej, do księstwa niemodlińskiego. Jak widać z powyższych przykładów, dane urbarzy nie mogą być pomocne w rekonstrukcji granic kasztelanii. Oddają one obraz po późniejszych podziałach. Zarysowane zmiany

⁶⁷ APWr., Rep. 35, nr 155 (I 89b), k. 47v.: „[...] auff den wuste gen auff den guttern Goslawitz oder Zakrzowsky”.

⁶⁸ *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich*, s. 10: „Es ist unter dem dorf Goslawicz ungefer ein halb meyl weges won der stadt der grosse neue teycht an die örter und stellen da zuvor die dörfer Sowczicz, Zbicizina, Lendin gelegen gewesen”.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 10, przyp. 39 i 40.

⁷⁰ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, Bd. 1: *Bis zum Jahre 1250*, hrsg. von Colmar Grünhagen, Breslau 1884 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, Theil 1), nr 2387.

⁷¹ *Liber fundationis*, s. 10. Warto dodać, że w pracy I. Panica wieś ta została prawidłowo zlokalizowana w okolicy Opola, zob. Panic, *Historia osadnictwa*, s. 53.

⁷² *Registrum St. Wenceslai*, nr 17, 21, 22.

⁷³ *Ibidem*, nr 19.

⁷⁴ Rajman, *Pogranicze śląsko-malopolskie*, s. 80. Oczywiście obie wsie znalazły się także w urbarzu opolskim z 1566 r., zob. *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich*, s. 96–97, 102–104.

granic administracyjnych dotyczą początku XV w. i są związane z podziałem dokonany między Bolkiem IV, który osiadł w Opolu i otrzymał okręg bialski, a Bernardem, który przejął okręgi strzelecki i niemodliński oraz część okręgu opolskiego. Aby podział był w miarę sprawiedliwy, najpewniej z okręgów strzeleckiego i niemodlińskiego wydzielono przygraniczne tereny, włączając je do okręgu opolskiego⁷⁵. Już Mikołaj I tytułował się panem na Skorogoszczy, choć nie posiadał okręgu niemodlińskiego⁷⁶.

2.6. Osadnictwo a granice kasztelanii

Historykami, którzy najczęściej posługiwali się metodą osadniczą, byli – co zrozumiałe – badacze dziejów osadnictwa. Jak wskazywałem na początku niniejszego tekstu, w ostatnich latach w studiach nad polskimi kasztelaniami podkreśla się wpływ rozwoju osadnictwa na kształt granicy, czy też stref wpływów ośrodków kasztelańskich. Przywoływany wielokrotnie J. Rajman wskazywał na poszczególne skupiska osadnicze oraz – przy omawianiu zasięgów kasztelanii – na obszary pustek, które najpewniej stanowiły granice jednostek administracyjnych⁷⁷. Podobne tendencje zaobserwować można przy wytyczaniu niektórych granic kasztelanii przez I. Panica⁷⁸. Jakie pustki osadnicze można zaobserwować na terenie księstwa opolskiego u schyłku XIII w.? Jerzy Rajman zwraca uwagę na niezamieszkały pas między terenem osadnictwa wokół Olesna i Lublińca a skupiskami w okolicach Opoła i Strzelec Opolskich⁷⁹. Warto dodać, że późnośredniowieczna granica okręgów również przebiegała wzdłuż tego niezamieszkałego obszaru. Szerokość tego pasa wynosiła od około 5 do około 10 km. Drugi obszar, gdzie zauważalna jest luka osadnicza, znajdował się na północ od Ścinawy Małej, Głogówka i Białej. Na południe od tego pasa leżały osady Chrzelice, Niesiebudowice, Strzeleczyki i Rzymkowice, na północ zaś wsie Ligota Prószkowska, Przechód i Wierzbie. W zależności od miejsca niezasiedlony pas miał szerokość od około 4 do około 12 km.

Między pozostałymi ośrodkami kasztelańskimi na terenie księstwa opolskiego nie widać wyraźnych pustek osadniczych, natomiast na późnośredniowiecznej

⁷⁵ Szerzej zob. Woźny, *Podziały księstwa niemodlińskiego*, s. 191–203.

⁷⁶ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. von Colmar Grünhagen, Hermann Markgraf, Bd. 2, Leipzig 1883 (Publikationen aus dem Königlich-Preußischen Staatsarchiven, Bd. 16), s. 333.

⁷⁷ Rajman, *Pogranicze śląsko-malopolskie*, s. 89, 105.

⁷⁸ Panic, *Historia osadnictwa*, s. 45, 72, 79.

⁷⁹ Rajman, *Pogranicze śląsko-malopolskie*, s. 89, 105.

granicy między okręgami oleskim i lublinieckim znajdowało się wiele wsi leżących blisko siebie. Podobnie trudno zauważyć taką lukę między Białą i Głogówkiem, co było powodem, że I. Panic omówił obie kasztelanie wspólnie⁸⁰. Warto zatem zaznaczyć, że pod względem osadniczym Głogówek był związany raczej z Białą niż z Koźlem, a to od tego grodu, jak sądzi większość historyków, miała zostać wydzielona kasztelania głogówecka. Jest to najpewniej pokłosiem wspólnego umieszczenia osad wokół Koźła i Głogówka w *Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego*. Pośród ośrodków osadniczych wokół Opola i Niemodlina trudno znaleźć wolną przestrzeń na szerokość większą niż 5 km, natomiast między wsiami skupionymi wokół Opola a wydzielonym później z ziemi opolskiej księstwem strzeleckim niezamieszkały obszar ma szerokość około 5–8 km, przy czym na niektórych odcinkach osady sąsiadują bardzo blisko siebie.

2.7. Bezpośrednie informacje źródłowe

W artykule dotyczącym terytorialności górnośląskich kasztelanii J. Rajman zestawiał również wszelkie odnalezione informacje o położeniu niektórych osad w konkretnych kasztelaniami. Do kasztelanii opolskiej mogły należeć, jego zdaniem, wsie Bobrowniki, Łubniany, Milowice, Niemodlin oraz Wróblin⁸¹. Żadnych wątpliwości nie ma w odniesieniu do Łubnian, wsi leżącej 18 km na północny wschód od Opola. W dyplomie z 1260 r. wprost podano, iż osada ta leżała w kasztelanii opolskiej⁸². Z tego samego roku pochodzi informacja, że chłopci niemodlińscy byli zobligowani do napraw grodu⁸³. Zdaniem krakowskiego badacza miała ona dotyczyć grodu opolskiego⁸⁴. Bardziej skomplikowany jest natomiast problem Wróblina. Jak zauważył Rajman, w jednym z dyplomów z 1234 r. podano, że wieś ta leżała *in terra Opoliensi*, zatem uznał on, że Wróblin przynależał do kasztelanii opolskiej⁸⁵. Aby właściwie zinterpretować termin *terra Opoliensi* użyty w 1234 r., warto przyrzyć się cytowanemu przezeń dokumentowi. Otóż Tomasz, biskup wrocławski, potwierdzał w nim wcześniejsze darowizny poczynione na rzecz szpitala Ducha Świętego, w tym dziesięciny ze wsi Karczyce, *Sdeslaus*, Bogdaszowice, Lisowice,

⁸⁰ Panic, *Historia osadnictwa*, s. 67–74.

⁸¹ *Idem*, *Kasztelanie górnośląskie*, s. 29.

⁸² *Schlesisches Urkundenbuch* (dalej: SUB), Bd. 3, hrsg. von Winfried Irgang, Köln–Wien 1984, nr 340.

⁸³ *Ibidem*, nr 317.

⁸⁴ Rajman, *Kasztelanie górnośląskie*, s. 29.

⁸⁵ *Ibidem*.

Piotrowice, Budziszów, a ponadto leżące *in terra Opoliensi* Wróblin, Kózki, Naczęsławice, Grodzisko, Ciesznów i *Damasco*⁸⁶. Pierwsze z wymienionych miejscowości leżały w okolicy Środy Śląskiej, a więc na Dolnym Śląsku, począwszy zaś od Wróblina odnotowane zostały osady górnośląskie. Zatem termin *in terra Opoliensi* oznaczał w tym przypadku po prostu księstwo opolskie, a sam dokument nie przekazuje informacji o rozmieszczeniu wsi w kasztelaniach. Podobnie należy interpretować zapis dotyczący Milowic. W dyplomie z 1268 r. Władysław, książę wrocławski i zarazem arcybiskup salzburski, poświadczał klasztorowi henrykowskiemu posiadanie Milowic leżących *in terra Opoliensi*⁸⁷. Dla dolnośląskiego Piasta nie było istotne, do jakiej kasztelanii przynależała wspomniana wieś, lecz to, że znajdowała się ona na terenie innego księstwa. Nie ma potrzeby wyciągać z tej informacji dalszych wniosków o zaniku terytorialności kasztelanii bytomskiej, w pobliżu której leżały Milowice. Analogicznie należy interpretować zapis o ziemi opolskiej w dokumencie z 1273 r. dotyczącym Bobrownik. Wówczas mieszczanin bytomski zawarł porozumienie z wrocławskim opatem. Jedno z jego postanowień odnosiło się do miejsca składania opłat ze wspomnianych Bobrownik, które miały być przekazywane *sicut est in terra Opoliensi*⁸⁸. W tym czasie, tj. zanim jeszcze doszło do podziały terytorialnego Opolszczyzny po śmierci Władysława I, jedyną ziemią na terenie księstwa opolskiego była *terra Opoliensi*. Można więc założyć, że termin „ziemia” (*terra*) był synonimem księstwa, a nie kasztelanii. Zatem dla XIII w. dysponujemy obecnie wzmiankami o przynależności do konkretnej kasztelanii tylko dwóch wsi. Na tej podstawie nie sposób określić granic tych jednostek administracji terytorialnej.

2.8. Zmienność granic

Biorąc pod uwagę wcześniejsze obserwacje, należy podkreślić, że górnośląskich jednostek administracyjnych nie wolno ujmować statycznie. Rodzi się przy tym pytanie, jakie wydarzenia mogły wpływać na granice kasztelanii w księstwie opolskim. Jedynym chyba w XIII w. momentem były podziały władztwa terytorialnego książąt opolskich po śmierci Władysława I. Wtedy zapewne wytyczono nowy zasięg kasztelanii (np. wydzielono północny fragment kasztelanii bytomskiej wokół Lubszy i Woźnik, włączając je do nowego księstwa opolskiego). Wydaje się, że

⁸⁶ SUB, Bd. 2, hrsg. von Winfried Irgang, Wien–Köln–Graz 1977, nr 60.

⁸⁷ SUB, Bd. 4, hrsg. von *idem*, Köln–Wien 1988, nr 67.

⁸⁸ *Ibidem*, nr 206.

także po śmierci Bolka I opolskiego podział jego księstwa nie dokonał się na zasadzie przekazania dziedzicom poszczególnych kasztelanii, lecz wytyczano niekiedy nowe granice, dzieląc prawdopodobnie wcześniejsze kasztelanie. Powszechnie uważa się, że dawna kasztelania oleska, która miała ciągnąć się aż do granicy z ziemią krakowską, została podzielona na dwie części. Samo Olesno zostało przy nowym księstwie opolskim, natomiast wschodnia część kasztelanii oleskiej utworzyła kasztelanię lubliniecką, znajdującą się w nowo powstałym księstwie strzeleckim. Same Strzelce, będące na początku XIV w. stolicą księstwa, jeszcze w połowie XIII w. nie stanowiły centrum kasztelanii. Uważa się, że należały one do kasztelanii toszeckiej, na co wskazywać ma rozwój osadnictwa w tym rejonie⁸⁹. Jeśli istotnie tak było, to mielibyśmy do czynienia z kolejnym, a właściwie wcześniejszym, podziałem kasztelanii w wyniku rozdzielenia księstwa między dziedziców zmarłego księcia⁹⁰. Także druga stolica utworzonego na początku XIV w. księstwa – Niemodlin – w połowie XIII stulecia nie stanowiła centrum kasztelanii.

Przeciwko zmianom granic kasztelanii opowiedział się Karol Buczek, gdyż powodowałyby to – jego zdaniem – dezorganizację aparatu administracyjnego i byłoby rzeczą ryzykowną⁹¹. Obserwując jednak proces powstawania tzw. ujazdu biskupiego na Górnym Śląsku, widać wyraźnie, że poszczególne wsie były do niego włączane etapami⁹². Skoro więc w tym przypadku nie następowała „dezorganizacja aparatu administracyjnego”, to dlaczego miałyby dochodzić do takiej sytuacji gdzie indziej? Podobną do K. Buczka opinię wyraził M. Cetwiński, który stwierdził, że „systematyczne rozgraniczanie musiałyby zaś, zgodnie z zasadą prawdopodobieństwa, zostawić jakiś ślad w zachowanych dokumentach. Śladu takiego jednak brak”⁹³. Czy aby jednak taką poszlaką nie jest wspomniana wcześniej przynależność polityczna Woźnik do księstwa strzeleckiego przy jednoczesnej kościelnej przynależności do biskupstwa krakowskiego? Bardziej trafna

⁸⁹ Jerzy Rajman, *Średniowieczny Toszek. Z dziejów małego miasta na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 14 (1999), s. 12–17. W innej pracy badacz ten podaje, że „utworzenie w pierwszej ćwierci XIV wieku księstwa strzeleckiego spowodowało zatarcie granic między wczesnopiastowskimi kasztelaniami opolską a toszecką”, zob. *idem*, *Pogranicze śląsko-małopolskie*, s. 81.

⁹⁰ Pomijam tu hipotetyczny pogląd o wydzieleniu z kasztelanii kozielskiej kasztelanii głogóweckiej, gdyż brak – moim zdaniem – przekonujących dowodów na ich pierwotną łączność (tak rekonstruowali jej zasięg np. S. Arnold i J. Horwat, zob. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 375, 398; Horwat, *Podział księstwa*, s. 126).

⁹¹ Buczek, *Z badań nad organizacją grodową*, s. 7, 26.

⁹² Zob. Barciak, *Posiadłości biskupów wrocławskich*, s. 66–74, gdzie omówienie tego procesu.

⁹³ Cetwiński, *Kasztelanowie*, s. 11.

wydaje się uwaga A. Gąsiorowskiego o przesadnym wyobrażeniu historyków na temat znaczenia i możliwości wczesnośredniowiecznej administracji⁹⁴.

W przypadku górnośląskich kasztelanii zmiany ich granic odbywały się prawdopodobnie tylko przy okazji podziałów księstw. O braku ich stałości może pośrednio świadczyć skomplikowana sytuacja podziału dawnego księstwa bytomskiego po wymarcu miejscowej linii Piastów. Do ustalenia granicy między okręgiem bytomskim a pyskowskim, czyli domyślnie dawnej granicy kasztelanii bytomskiej i toszeckiej, trzeba było powołać specjalną komisję⁹⁵, co w przypadku stałości granicy terytorialnej, a także ewentualnej jej tożsamości z granicami kościelnymi, wydaje się zbędne⁹⁶.

3. Wnioski

Porównanie różnych propozycji odnośnie do nowszych badań nad granicami górnośląskich kasztelanii skłania do następujących wniosków:

1. Wbrew sugestiom M. Cetwińskiego, kasztelanie księstwa opolskiego w XIII w. miały charakter jednostek administracyjnych.
2. Pomimo kilku prób historyków chcących nakreślić granice kasztelanii górnośląskich, wciąż aktualna jest opinia, wyrażona pod koniec ubiegłego wieku przez J. Rajmana, która głosi, że ich wyznaczenie nie jest możliwe.
3. Sugestie dotyczące utożsamiania granic archiprezbiteratów z granicami kasztelanii okazują się błędne. Materiał źródłowy wskazuje zbyt wiele różnic między nimi, czego najdobitniejszym przykładem jest przynależność Krapkowic do księstwa strzeleckiego oraz do archiprezbiteratu głogóweckiego.
4. Nietrafiona okazuje się także próba szukania granic kasztelanii w *Registrum Wyasdense*, co wykazywali już I. Panic i J. Rajman.
5. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, iż granice kasztelanii zmieniały się, czego hipotetycznym przykładem jest rejon Woźnik, który najprawdopodobniej początkowo należał do kasztelanii bytomskiej (świadczyć

⁹⁴ Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelaniami*, s. 82.

⁹⁵ Rościśław Żerelik, *Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, Wrocław 2012 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3402, Historia 185), nr 108 (s. 156).

⁹⁶ O problemach z podziałem księstwa bytomskiego pomiędzy Piastów oleśnickich i cieszyńskich, zob. Idzi Panic, *Spór o Bytom i księstwo bytomskie na początku drugiej połowy XIV wieku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Historia”, 5 (1990), s. 27–45.

o tym może podległość biskupstwu krakowskiemu), a z czasem stał się częścią księstwa strzeleckiego (późniejszy okręg lubliniecki).

6. Granice kasztelanii prawdopodobnie mogły ulec zmianie w momencie podziałów księstw.
7. Do górnośląskich kasztelanii należy również odnieść stanowisko A. Gąsiorowskiego, przestrzegającego przed odnoszeniem znanych granic administracyjnych z czasów późniejszych na XIII w. Tym bardziej ryzykowne jest ich poszukiwanie w nowożytnych urbarzach. Jak starałem się wykazać na kilku wybranych przykładach, skoro informacje w nich zawarte nie odpowiadają podziałowi administracyjnemu z XIV w., to tym bardziej nie można ich odnosić do okresu wcześniejszego.

SUMMARY

The article is an analysis of the attempts undertaken by historians to describe the borders of medieval castellanies within the Duchy of Opole. Contemporary research is influenced by the work of Marek Cetwiński and Jerzy Horwat, and by publications of other medievalists being a reaction to the theses of the two abovementioned scholars. Together these works form an axis for the presentation of the current state of knowledge on this problem. Apart from referring the scholar's opinions, an attempt has been made to analyze the respective research models and evaluate which of them retain their research value. The conclusions reached by Marek Cetwiński historian were critically recapitulated by Tomasz Burek, while the methods employed by Jerzy Horwat were negatively assessed by Idzi Panic and Jerzy Rajman. Because the reconstruction of borders of the early territorial division units in Lower Silesia is still assumed by some researchers, the sources utilized by Jerzy Horwath were juxtaposed. As a result, the authors managed to confirm that the description of the aforementioned borders based on *Registrum Wyasdense*, a part of *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, and on a list of late-medieval archpresbyterates, is erroneous. Later attempts of using modern urbaria undertaken by Jerzy Rajman have also been proven misguided. To sum up the discussed issue, an earlier stance of this researcher has been considered valid – that delineating the borders of 13th-century Upper Silesian castellanies is practically impossible.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Rep. 4f, nr 29c, 29d, 29e; Rep. 35, nr 151 (I 51a), 155 (I 89b); Rep 135, nr 101.

Die Rechnung über den Peterspfennig im Archidiaconat Oppeln 1447, hrsg. von Hermann Markgraf [mit eine Anhang von Wilhelm Schulte], „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“, 27 (1893), s. 356–403.

- Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. von Colmar Grünhagen, Hermann Markgraf, Bd. 2, Leipzig 1883 (Publikationen aus dem Königlich-Preußischen Staatsarchiven, Bd. 16).
- Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, hrsg. von Hermann Markgraf, Johann Wilhelm Schulte, Breslau 1889 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 14).
- Regesten zur schlesischen Geschichte*, Bd. 1: *Bis zum Jahre 1250*, hrsg. von Colmar Grünhagen, Breslau 1884 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, Theil 1).
- Registrum St. Wenceslai Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in Auszügen Mitgetheilt*, hrsg. von Wilhelm Wattenbach, Colmar Grünhagen, Breslau 1865 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 6).
- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 2, hrsg. von Winfried Irgang, Wien–Köln–Graz 1977; Bd. 3, hrsg. von *idem*, Köln–Wien 1984; Bd. 4, hrsg. von *idem*, Köln–Wien 1988.
- Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566 i 1567*, oprac. i przygot. do druku Roman Heck, Józef Leszczyński, Wrocław 1956.
- Urkunden des Klosters Czarnowanz*, hrsg. von Wilhelm Wattenbach, Breslau 1857 (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 1).
- Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, Wrocław 1975.
- Żerelik Rościsław, *Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, Wrocław 2012 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 3402, Historia 185).
- Arnold Stanisław, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *idem*, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 233–404.
- Bakala Jaroslav, *Registrum Wýasadense – otázka datace*, „Časopis Slezského Muzea, série B: Vědy historické”, 38 (1989), 3, s. 217–224.
- Barciak Antoni, *Posiadłości biskupów wrocławskich w księstwie opolskim do początków XIV w. Przykład Ujazdu*, [w:] *Tysiącletnie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*, red. *idem*, Katowice 2000, s. 66–74.
- Brust Mieczysław, *Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego kasztelanii radzimskiej*, „Studia Lednickie”, 9 (2008), s. 41–59.
- Brust Mieczysław, *Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich. (Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 34 (1986), 1, s. 13–24.
- Buczek Karol, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 35 (1970), 3–4, s. 137–157.
- Buczek Karol, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 77 (1970), 1, s. 3–29.

- Cetwiński Marek, *Kasztelanowie i kasztelanie na Śląsku w XIII i XIV wieku*, [w:] *Studia z dziejów średniowiecza polskiego i powszechnego*, red. Waław Korta, Wrocław 1989 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 979, Historia 69), s. 3–20.
- Cetwiński Marek, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, nr 229).
- Cetwiński Marek, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Pochodzenie – gospodarka – polityka*, Wrocław 1980 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, nr 210).
- Chrzęszcz Johannes, *Die Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Kreises Tost–Gleiwitz*, Peiskretscham 1927.
- Dąbrowski Franciszek, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa 2007.
- Dominiak Wojciech, *Ostatni władca Górnego Śląska. Władysław I, pan na Opolu i Raciborzu (1225–1281)*, Racibórz 2009.
- Fokt Krzysztof, *Organizacja grodowa a grodowo-kasztelańska na przykładzie Śląska*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2019, 2 (21), s. 96–115.
- Gąsiorowski Antoni, „Districtus” w *Wielkopolsce początków XIV wieku. (Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej)*, „Roczniki Historyczne”, 32 (1966), s. 173–193.
- Gąsiorowski Antoni, *Kasztelania*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, t. 2: F–K, Wrocław 1965, s. 388–390.
- Gąsiorowski Antoni, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. 21, z. 2).
- Gąsiorowski Antoni, *Uwagi o mniejszych kasztelaniami wielkopolskich XIII–XV wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 19 (1967), 1, s. 71–108.
- Guldon Zenon, Powierski Jan, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 (Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, seria C, nr 15).
- Hlebionek Marcin, *Kasztelania czarnkowska*, Czarnków 2006.
- Horwat Jerzy, *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.*, Gliwice 1993.
- Horwat Jerzy, *Podział kasztelanii toszeckiej na początku XIV w.*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11/12 (1997), s. 39–43.
- Horwat Jerzy, *Podział księstwa opolsko-raciborskiego na kasztelanie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna, Historia”, 7 (1998), s. 119–130.
- Jurek Tomasz, [rec.] *Studia z dziejów średniowiecza polskiego i powszechnego. Acta Universitatis Wratislaviensis. No. 979, Historia LXIX, Wrocław 1989, ss. 140*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 45 (1990), 4, s. 553–559.
- Kloch Bogdan, *Najstarsze parafie Górnego Śląska. (Średniowieczna organizacja parafialna Górnego Śląska w diecezji wrocławskiej)*, Racibórz [2008].

- Kloch Bogdan, *Rozwój struktur organizacyjnych Kościoła w księstwie opolskim w XIV wieku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, 13 (2013), s. 129–141.
- Kowalczyk Małgorzata, *Granice XIII-wiecznej kasztelanii raciańskiej na Pomorzu Wschodnim*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, 8 (1987), s. 97–110.
- Kuhn Walter, *Kastellaneigrenzen und Zehntgrenzen in Schlesien*, [w:] *idem, Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte. Eine Aufsatzsammlung*, Sigmaringen 1984 (Quellen und Darstellungen zur Schlesischen Geschichte, Bd. 23), s. 12–49.
- Modzelewski Karol, *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. II. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 71 (1980), 3, s. 449–480.
- Moździoch Sławomir, *Kasztelania opolska na tle wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Opole. Gród, miasto, stolica regionu. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej w Opolu 28 maja 1993 roku*, red. wyd. Urszula Zajączkowska, oprac. red. Elżbieta Dworzak, Bernadeta Warchał, Opole 2002, s. 21–42.
- Nabiałek Karol, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012.
- Nowakowski Dominik, *Od kasztelanii do weichbildu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu: pomiędzy innowacją a tradycją*, red. Sławomir Moździoch, Wrocław 2009 (Spotkania Bytomskie, 6), s. 263–278.
- Panic Idzi, *Granice kasztelanii bytomskiej w wiekach średnich*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. Jan Drabina, Bytom 1991 (Magazyn Bytomski, t. 8), s. 25–35.
- Panic Idzi, *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*, Katowice 1992.
- Panic Idzi, „Iste sunt ville circa...”. *Z badań nad Liber fundationis episcopatus Wratislaviensis*, „Wiekі Stare i Nowe”, 2 (2001), s. 52–62.
- Panic Idzi, *Kształtowanie się organizacji parafialnej w regionie gliwickim w średniowieczu*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 15 (2000), 1, s. 13–40.
- Panic Idzi, *Spór o Bytom i księstwo bytomskie na początku drugiej połowy XIV wieku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Historia”, 5 (1990), s. 27–45.
- Pauk Marcin, Wólkiewicz Ewa, *Struktury administracyjne Śląska jako czynnik spójności prawnoustrojowej (XII–XV w.)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 67 (2012), 4, s. 53–77.
- Piber-Zbieranowska Marta, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku, cz. 2: Komentarze, indeksy*, red. Henryk Rutkowski, oprac. Krzysztof Chłapowski [et al.], Warszawa 2008, s. 36–50, 52–54.
- Przybył Maciej, *Kasztelanie XII i XIII wieku w Wielkopolsce – problemy, stan i perspektywy badań*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. Krystian Chrzan, Krzysztof Czaplą, Sławomir Moździoch, Wrocław–Głogów 2014, s. 401–431.

- Ptak Marian Józef, „Weichbild” w strukturze terytorialnej Śląska, [w:] *Podziały terytorialne Polski: przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały konferencji historyków prawa w Karpaczu (29 IX–1 XI 1997)*, red. Piotr Jurek, Wrocław 1997, s. 5–11.
- Rajman Jerzy, *Kasztelanie górnośląskie w XIII stuleciu. Z problematyki elity władzy i tzw. terytorialności grodów kasztelańskich*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, 21 (1996), s. 21–39.
- Rajman Jerzy, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998 (Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, nr 245).
- Rajman Jerzy, *Średniowieczny Toszek. Z dziejów małego miasta na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 14 (1999), s. 9–35.
- Rajman Jerzy, [rec.] *I. Panic, Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*, Katowice 1992, s. 195, „Kwartalnik Historyczny”, 101 (1994), s. 175–177.
- Schuch H[einrich], *Die Kastellanei Sandewalde und ihre Germanisierung, eine ortsgeschichtliche Studie im Kreis Guhrau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 14 (1879), 2, s. 486–520.
- Ślaski Kazimierz, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, Poznań 1960 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. 18, z. 4).
- Tymieniecki Kazimierz, *Spółczesność Słowian lechickich. (Ród i plemię)*, Lwów 1928 (Lwowska Biblioteka Sławistyczna, t. 6).
- Wędzki Andrzej, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, „Slavia Antiqua”, 13 (1966), s. 1–141.
- Witkowski Sławomir, *Kasztelania bytomska w średniowieczu. Zarys problematyki. (Początki kasztelanii, dzieje polityczne, granice)*, Sosnowiec 2009.
- Wojciechowski Zygmunt, *Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce Piastowskiej*, Lwów 1924 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, t. 8, z. 3).
- Wojciechowski Zygmunt, *Ustrój polityczny Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1933, s. 563–804.
- Woźny Maciej, *Podziały księstwa niemodlińskiego na okręgi do początku XV wieku*, [w:] *Silesia – Polonia – Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idzie-mu Panicowi*, red. Jerzy Sperka, Katowice–Bielsko-Biała 2019, s. 191–203.
- Zajączkowski Stanisław Marian, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua”, 18 (1971), s. 123–172.

O AUTORZE

dr Maciej Woźny – pracownik naukowo-dydaktyczny w Zakładzie Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prowadzi badania nad rycerstwem na Górnym Śląsku oraz nad dziejami księstwa opolskiego w okresie średniowiecza. Adres e-mail: maciej.wozny@us.edu.pl